

Írás Vajda Lajosról

B. Szabó György

„Nappal megvagyok valahogy, mert festek, de ha eljön az est, akkor egyszerre borzalmas életuntság vesz rajtam erőt, hogy nem tudom mit tudnék tenni magammal... Verőfényes, kristálytisza az égbolt, amelyet a kis padlásablakon keresztül látok; a szél keresztülfúj a „műtermen” és megremegteti a tetőket. Ilyenkor ősszel mindig azokra az időkre emlékszem, amikor tizenhét éves voltam, hogy miért, azt magam sem tudom. Talán akkor kezdtem felérezni az életet, az én életemet. Természetemnek nagyon megfelel ez az idő, teljesen egy vagyok vele, ez az én időszakom... Minden múlandó, az örök élet is. Ezért kell a művészet, hogy mégis legyen valami, ami ellenáll az idő múlásának, hogy legyen valami, amibe megkapaszkodhatunk, mert minden múlandó.”

„Ma olvastam az újságban, hogy a moszkvaiakat halálra ítélték, ami engem nem lepett meg, mert ismerem nagyjából a dolgok állását; az orosz thermidor már rég győzött s ez csak epilógusa a nagy színjátéknak. Ha a társaságot kivégzik, akkor eltűnnek végképpen az orosz forradalom utolsó mohikánjai. Nem hiszem, hogy Trockijnak valami köze is lenne ehhez az „összeesküvés”-hez.”

(Folytatás szerda reggel.)

„Most kaptam meg az újságot s olvasom elszörnyedve, hogy Zinovjevét, Kamenevet és a többieket kivégezték. Beteljesedett a végzet. A nagy forradalom legjelentősebb fejei porba hulltak, s akik ma a nyeregben ülnek csak bitorolják a hatalmat. Ma Sztalinék jelentik a reakciót, amely sokkal véresebb és sötétebb, mint a cári volt. Mert ma már az elnyomás eszközei is tökéletesedtek. Íme a nagy „fejlődés” — a dolgok és a világtörténelem menete mindez.”

„Néha van úgy, hogy mindent, amit eddig csináltam, rossznak találok. Persze ezt magam sem hiszem egészen komolyan. Sokszor lesznek rajtam úrrá bizonyos rossz hangulatok és kellemetlen érzések. De azért mindig van bennem annyi erő és önbizalom, hogy tovább tudjam vinni és lendíteni a dolgokat. Sokszor jól esne, ha elhagynám, elégedném kicsit magamat, de nem teszem és nem tehetem.”

(Vajda Lajos: *Levélrészletek. 1938. augusztus második fele.*)

prológus

Húsz évvel halála után találkoztam vele először. Nem szoritottunk kezét és nem nézhettünk egymás szemébe, ahogyan ez bemutatkozáskor illik, de már néhány pillanat múlva az a meghitt, közvetlen, baráti beszélgetés indult meg közöttünk, amivel az ember gyakran kortársainak is mindhalálíg adósa marad.

Ő „Egy idő óta nem festek semmit, inkább rajzolok sokat, gyűjtök anyagot a télire, hogy legyen min dolgoznom. Még itt van az ősz és mindez az elmúlást jelenti, azután jön nemsokára a szörnyű tél, mint tavaly, nem is merek rágondolni most: Erőszakkal szeretném megállítani az időt, ami lehetetlen. Tavalyi rajzaimból is rengeteg volt itthon, amivel egyáltalán nem voltam megelégedve, most ezeket újból elővettem és átmontíroztam őket, úgyhogy megkaptam a várt hatást és ezáltal egészen új dolgok születtek meg. Furcsa, ugye, hogy állandóan új meg új ötleteim támadnak. Sokszor megtörténik velem, hogy előveszem a régi dolgaimat és azokat át-dolgozom. Én nem tudok olyan gyorsan dolgozni, mint mások, de ez nem is baj. Tudniillik az én metódusom egészen más, sokáig rágódom egy-egy témán, állandóan új ötletek merülnek fel. Azt nem tudnám megcsinálni sohasem, hogy mint Barcsay, köpjem a képeket. Azokhoz tartozom, akik gondolkodnak is azon, amit csinálnak. A művészetben sokkal racionalisabb vagyok, mint az életben, ahol inkább az érzelmektől hagyom magam befolyásoltatni. A Barcsay típusú festők pedig, amint látom, inkább a „való” életben racionalisták és a művészetük érzelmibb, tehát pont fordítottja annak, amit én csinálok.”

Én: Az absztrakt érzelmi elemei jóval áttételesebben jutnak kifejezésre az alkotásokban, ha valóban igazi és mély érzelmek. Úgy hiszem, hogy ráció szerepének a félreismerése a műalkotás folyamatában egész sor tévedést eredményezett, különösen ott, ahol a közönség állandóan számonkéri a művésztől — valamiféle kettős könyvviteli pontossággal — magánéletéről szóló aprólékos számadást. Így véli felfedezni a kulcsot művészetéhez, esetleg a művészetén keresztül az embert kívánja „alaposan” szemügyre venni. S ujjong, ha ez sikerül, s neheztel, ha kudarcot vall. Hajlamos arra, hogy számonkérje a szélesebb mozdulatokat, a bátorságot, az őszinteséget, indulatok vad viharzását kívánja látni, esetleg az exhibíció áradó örömét, s menekülésnek nyilvánít mindent, ami elképzelésével nincs összhangban. De ugyanakkor hajlamos arra is, hogy rögtönzéseket, ujjgyakorlatokat, műhelyhulladékokat — remekműnek minősítsen. A művészi fegyelem szigorúságát betartó művészre sem illik rá minden esetben az „emberi és művészi zárkózottság” képlete. Az indulatok megzabolázása a művésznél egyenértékű alkotásokat eredményezhet az indulatok vad vihar-

zását kifejező művekkel. Az érzelem nem mindig ott van és abban, amit mi annak hiszünk. Minden sematizálás veszéllyel jár.

Ő: „Igaz, hogy a művészetben egy bizonyos érzelmvilág kell, hogy kifejezésre jusson, csak ezáltal az alkotás még nem jelenti egyúttal azt is, hogy kép. Ezért mi inkább engedünk az érzésekből (ami nem jelenti azt, hogy mi számúzzuk az emberi érzelmeket a képből), és a fősúlyt inkább a konstruktivitásra, a kép térbeli alakítására fektetjük. Ezért keressük az olyan témákat, amelyek szemléletünknek megfelelnek; tehát, ami zárt, a formailag letisztult kerek egységet. Azzal kísérletezem, hogy különböző tárgyak, más-más környezetből kiemelve egy képsíkon összeszerelve hogyan hatnak (konstruktív szürrealista sematika), ezenkívül próbálkozom azzal is, amivel eddig az orosz filmtéoretikusok foglalkoztak: az, hogy hogyan hat egy tárgy, ha azt behelyezzük egy más, „idegen” objektumba. Például van egy szomorúfűzfa motívumom, melyet a szentendrei temetőben lévő egyik sírkerestről rajzoltam és ezt vagy 12 különféle rajzon keresztül kopíroztam és az eredmény egészen érdekes, mert mindenütt mást és mást fejez ki, mert mindig más tárgy mellé másképpen van rárajzolva. Természetesen ezt csak kontúrrajzzal lehet elérni, és így egyetlen témából a rajzok végtelen sorozata válik lehetségessé.”

Én: Úgy gondolom, hogy munkamódszer tekintetében is kevésbé vagyunk kötöttek, s a valóság felfogásának, értelmezésének és kifejezésének a kérdéséhez is másként viszonyulunk. Az absztrahálást gyakran redukálásnak látják, a skála szélességét hiányolják, a modorosság veszélyét sejtik, az ismétlődéstől féltik az alkotót. Már-már a múgond — feleslegesnek látszik, elvetendőnek, pedig még a kísérletek sem — s ebben egy kicsit a természettudományok művelőjéhez is hasonlítunk — történhetnek alapos előkészítés és az eredmények állandó ellenőrzése és kiértékelése nélkül. A módszer fejlődése és egyéni kialakítása nem rögtönzések sorozatából áll; a művészi éberség — tudatosságot jelent.

Ő: „A művészet a szellem produktuma, olyan komplexum, amely a racionálisat az imagináriussal köti össze, a physist a matematikával, a $\sqrt{-1}$ -et a $\sqrt{-1}$ -gyel. Így fogalmazta meg ezt körülbelül Lisszickij is. Mindig boldog vagyok, ha sikerül kifejeznem magam; ha érzésvilágomat formába önthetem. Ha kész vagyok valamivel, képes volnék órák hosszat elnézni, szemlélni és álmodozni tovább a képélményt, mert érzem ösztönösen azt, hogy sohasem kész egy kép azzal, hogy megfestjük és letesszük az ecsetet. Témáim is egészen mások, mint a többi festőké. A tájkép most egyáltalán nem érdekel, inkább a figurális témák. Természetesen mindez absztrahálva. Valami új témakört keresek, építek ki magamba, dolgoknak a titkos elvont lényegét akarom kibontani. De mindig konkrétból, a „való”-ból kiindulva keresem a dolgok ősfarmáit. Tegnapelőtt kezembe került egy román parasztasszony fényképe, s amint nézegettem a képet (a fejét), egyszerre csak kezdett bennem kialakulni egy új, egészen más kép, rögtön pasztellt készítettem elő, s hozzáláttam a látomás megformálásához, amellyel körülbelül egy óra alatt készültem el. Az eredmény egészen furcsa volt és azt hiszem ezt a módszert többször fogom megismételni. Képeim eléggé egyhangúak, egészen kevés színnel festek; vörösökker-égetett, háromféle fekete: venyige, csont- és elefántcsontfekete, cinksárga, indigó, körülbelül ezek most a kedvenc színeim. Sokszor el vagyok keseredve, mert nem megy a munka, gyakran előfordul ez velem és ilyenkor nem találok a lelki egyensúlyomat. Sokat szeretnék produkálni és képtelen vagyok, nagyon nehezen szaporodnak a képeim. Szeretném megállítani az idő kerekét, ez némileg sikerül is munkával, mert azért állandóan dolgozom reggel 5— $\frac{1}{2}$ 6-tól egész estig. Alig megyek ki az utcára, csak ha téma hiányá-

ban szenvedek, de különben mindig bent vagyok, mert nem tudok kint dolgozni. A napokban kettévágtam a bárányos képet, a montázst, azt a nagyot, amit még az első időben csináltam és most sokkal jobban tetszik így, új formájában; túlságosan merev és szimmetrikus volt a kép, sehogy sem tudtam belenyugodni, hogy úgy maradjon. Befejeztem egy újabb képet is. Azt hiszem, hogy a legjobb, amit mostanában csináltam, legalábbis úgy érzem, hogy ez elégit ki a legjobban. Nagy négyszögletes kép, fehér alapon. Négy különböző rajzból alakítottam ki. Sötét zöldes az egész; nem vagyok vele megelégedve. Más szeretnék, egész figurát, valami furcsát, különösét. Azt hiszem a télen át fényképdokumentumokból fogok festeni (ezt már Cézanne is és mások is megtették, és miért idegenkedjek akkor én). Újra szeretnék fotomontázssal foglalkozni, csak hiányzik az anyagom hozzá. Fényképezni szeretnék. Úgy érzem, hogy az az új valami, amit én mondani akarok, csak fényképen keresztül fejezhető ki leginkább.”

Én: *A modern művészet a modern technikai fejlődés eredményeit nem hagyhatja felhasználatlanul. Én nemcsak a fényképezés, a filmzés problémájára, eredményeire és gyakorlati alkalmazására gondolok, hanem az új anyagokkal való kísérletezésre is. Mindezt pedig összefüggésben azzal, hogy a festészet funkcionális feladatai is lényegében megváltoztak. Gyakran hajlandók vagyunk még most is arra, hogy ezeket leszűkítsük, s a művészet-közönség viszonyának összetett problémáját csak olyan szempontból nézzük, hogy mennyire érthető és felfogható egyik vagy másik műalkotás, és hány évtized múlva jut el a néző a látáskultúra olyan fokára, hogy azt maradéktalanul megértse, befogadja, élménnyé váljék benne. Pedig a vizuális kultúra kialakítása nemcsak képek szemléléséből áll: a formák, színek, vonalak, anyagok valóságos, tehát rendezetlen és a szervezett, tehát rendezett sorának variálása és kombinálása végtelen. A különböző szövésű zsákszövetek egy képsíkon összeszerelve éppen úgy válhatnak vizuális élménnyé, mint a más-más összetételű föld sárának anyaga és konfigurációja. Talán éppen ezek a problémák lesznek azok, amelyek összekötik a modern művészet művelőit, nem pedig a kiáltványok, programok, művészeti-esztétikai fogalmazványok. Az alkotásból vonjuk le a következtetéseket, a törvényeket, de minden igazi alkotás igazolja és túlhaladja az addig érvényes következtetéseket és törvényeket, s újakat teremt.*

Ó: „Szellemi programunkat Kornis Dezsővel együtt 1936 nyarán alakítottuk ki Szentendrén. Megfogadtuk, hogy szellemi programunkat, még hogyha belepusztulunk is (ami könnyen lehetséges), megvalósítjuk. Abból indultunk ki, hogy tradíció nélkül nem lehet semmit sem csinálni, s ez a magyar körülmények között csak a magyar népművészet lehet, a többi, ami ezen kívül áll a legnagyobbbrészt értéktelen, szemétkerak (a szemétkerak itt-ott azért gyöngyöt is lehet találni), mely teljesen hasznavethetetlen, tehát eldobandó (vagy sötét helyen tartandó). Ugyanazt akartuk, körülbelül, amit Bartók és Kodály a zenében már megcsináltak. Azt hiszem, hogy a piktúra területén még ilyen törekvések eddig nem voltak, s ha sikerül célt érünk, akkor mi leszünk az elsők ezen a területen. Igen, nekünk az úttörők szerepét kell vállalni és ennek azért érezzük fokozott szükségességét, mert a mai magyar művészetben mindenki visszafelé kacsint. Mi is visszanezünk a múltba, de egész más célzattal, azért, hogy még jobban megerősödjünk s hogy a múlt értékeit megmentsük (ami még nem pusztult el), és a jövő számára adjuk át. Az egész mai népművészet is már sajnos pusztulásnak indult, a városi polgári „kultúra és civilizáció” általános hatásának következtében. Mindenféle falvakban tervszerűen pusztítják ki ami régi és „elavult”, ami a „mai időknek nem felel meg”. Az emberekből kiveszett minden anyag- és formaérzék, valami sváb hermafrodita építőstílus Szent Bertalan éjszakát rendez a magyar falvakban, saját szemünkkel láttuk.

Sajnos, mi ebben a dologban nem tehetünk semmit, pedig de rengeteget kellene tenni; elsősorban be kellene tiltani minden újfajta építkezést, megakadályozni a régiek lebontását és tönkretetését, felkutatni az értékes tárgyakat és összegyűjteni, ezeket rendezni, s ebből megalkotni a népművészeti múzeumot. Nem néprajzit! Nagyon sok tennivaló volna itt, de lehetetlen megvalósítani a jelenlegi uralmi formák között. Még valamit akarok ezekkel a gondolatokkal kapcsolatban mondani és egyben felvázolni az érdeklődési körünk kereszteződésének érdekes egységét — dialektikus valami. Adva van két ember: Kornis és Vajda. Mindkettő 1908-ban született Nagy-Magyarországon. Kornis — görögkatolikus, székely. Vajda — zsidószármazású, magyar, szerb hatásoktól befolyásolva. Kornis — Székelyföldön született, Vajda — Göcsejben (Zala megye néprajzilag érdekes vidéke): a két vidék (Göcsej és Székelyföld) között az etnológusok egységes vonásokat vélnek felfedezni. Én, a nyugati származású — kulturálisan Oroszország és Szerbia felé tendálok, tehát Kelet felé, Kornis viszont, aki keleti származású — Franciaország és Hollandia felé (ahol gyerekkorában élt is egy ideig). Mindebből világosan látszik, hogy törekvéseink arra irányulnak, hogy egy sajátos közép-kelet-európai új művészetet kialakítsunk a két nagy európai kultúrcentrum (francia és orosz) behatásain keresztül. Magyarország földrajzi helyzete Európában olyan, hogy predestinálva van arra, hogy összekötőkapocs legyen Nyugat (Franciaország) és Kelet (Oroszország) között; össze akarjuk forrasztani azt, ami e két póluson kulturálisan (művészetben) a kétfajta európai embertípus kifejezését jelenti; Magyarország hidat képez Kelet és Nyugat, Észak és Dél között. Reméltem, idővel sor kerül, különösen ha majd a mozgalmunk kiszélesedik, s kiterjeszkedik a környező utódállamokra is, hogy megbeszéljük kutatásaink eredményeit és közös problémáinkat. Gondoltunk arra, hogy be kellene kapcsolni a munkába a szlovenszókóiakat már a kezdetben, elsősorban, és pedig nemcsak a festőket, hanem építészeket, írókat, zenészeket, akikkel együtt egy kicsi, közép-európai, nemzetközi munkaközösséget lehetne alakítani. Jó lett volna ezeket a gondolatokat szóval és írásban propagálni.”

Én: *Európa keveset tud rólunk, de mi is Európáról. Nemcsak Európa kell, hogy lássa az alkotásokat, hanem mi is Európát, hogy jobban megismerjük önmagunkat. Érdekes találkozásom volt tavaly Rómában Nello Risi olasz költővel, aki filmrendező és műfordító is. Még a második világháború előtt nyers-fordítások alapján Adyt és József Attilát fordított. A magyar irodalom kérdései ma is foglalkoztatják, noha elsősorban franciából fordít és francia írókkal tart fenn kapcsolatot. Élmény maradt számomra az a két délután és este, amennyit együtt voltunk, s különösen egy apró részlete maradt meg bennem. Tíz percnyi beszélgetés után egy földrajzi atlaszt hozott elő, ki kellett keresnem a szülőhelyemet, látnia kellett, térképen is, a tájat — Jugoszlávia, Románia, Magyarország érintkezési felületeit: a síkságot, a folyókat, a távoli dombokat és a hegyeket, egész röviden el kellett mondanom a vidék történetét, hogy tovább folytathassuk a megkezdett beszélgetést az olasz szocialista mozgalomról, az olasz kereszténydemokraták újabb nekibuzdulásairól (éppen választás előtti propaganda-hadjárat folyt egész Olaszországban, plakátokkal, transzparensekkel, népgyűlésekkel és a sajtó erejének teljes bevetésével). Míg a Trinità de Monti tövéből a Spanyol Lépcsőkön lépkedve gyalog nekivágtam a zsúfolt, fényben úszó római utcáknak a Fontana di Trevi irányában — már éjszakába hajlott az idő —, Nellóra gondoltam, és az atlaszára, a „betájolás”-nak arra a módjára, amit nem szabadna elfelejteni, ha emberrel, alkotással, mozgalommal és művészi programmal találkozunk. De nem szabadna megfeledkezni alkalmazásáról önmagunkkal szemben sem. Kik vagyunk, hol vagyunk, honnan jöttünk, hova tartunk? S ennek az igazságát*

éreztem újra, amikor a velencei Biennale anyagát — versenyt futva az idővel — megpróbáltam harmadszor is áttekinteni, most már csak ott időzve el, ahol „akadt” látnivaló: a spanyoloknál, Hartungnál, Bissiernél. S újra Derkovitsnál, a majolika-csempés, a magyar vidéket, elmaradottságot, hazugságot árasztó pavillonban, ahol Derkovits segélykiáltása az ember és a művész jogaiért annyira visszhangtalan volt, hogy utódaiban már csupán „az aktualitások tudomásul vételének” pusztá szándéka maradt meg: újra tizenkilencedik század, újra a bátortalanság, újra a „dokumentálás”, újra a téma, újra a mese: az alkotóerő és a teremtő szándék elherdálása. A társadalmi és kulturális elmaradottság, amely egyre ijesztebb és egyre depri-málőbb, különösen itt, a Canal Grande partjain, itt, a képek „világhang-versenyének” színhelyén, ahol a szín-szimfóniák a kép-opusok felvonulása a művész megannyi kiállítását idézi fel bennünk az emberért, az emberi jogokért, a szabadságért, a haladásért, a kenyérért és a békéért és az atom-háború ellen. Bartók — a festészetben magyarul nem szólalt még meg. Kérdés, hogy megszólal-e majd valaha. Az a világ, amely megteremtette Bartókot, nincs többé; a program, a művészi szándék, a módszer, amelyet ő teremtett meg és dolgozott ki — úttörő volt, de ma már őt sem elégitené ki. Mozgalom nem lehet meg alkotók és alkotások nélkül a művészetben; a teoretikus összegezhet, szintetizálhat, elméleteket és proklamációkat szerkeszthet, agitálhat és népszerűsíthet, de a művész alkot. S ha nem él a korában, ha lélegzétvételének ritmusában nincsenek kihagyások, rendellenességek — a közel és a távol, a múlt és a jelen döbbeneteinek hatására, ha nem érzi az időt — akkor ennek a művészetnek az elmélete is ilyen lesz: kényelmes. Talán ez a rövid olaszországi út, talán Nello földrajzi atlasza kellett, és a „betájolás” szükségének a felismerése, hogy rájösszünk: fel kell nőnünk megérteni és befogadni a nagyvilágot, és megtanulni szólni a nagyvilághoz, amivel mind eddig adósak maradtunk a művészetben.

dráma

I. felvonás

1. kép

Beograd, 1922.

A Száva-parti kikötő. A kikötő sürgése-forgása; folyami gőzösök, uszályok, ládahegyek, lárma, tamburaszó, ének. Egy lakodalmas menet, zenészekkel együtt, éppen arra a gőzösre száll fel, amely a Vajda-családot is elviszi Zemunig. Az öreg Vajda, a szücsmester, aki itt élte végig a világháborút családjával együtt, és már jól megtanult szerbül, nehezen szakad el új otthonától, barátaitól, legényeitől, akik kikisérték a hajóig, gondoskodtak a poggyász szállításáról, kisebb-nagyobb vesszőkoffert tart mindegyikük a kezében; a szálás, húsos, jól megtermett Jovo, az elsősegéd kezében, aki továbbvezeti majd a műhelyt, önállóan, sligovicás-üveg. Szól a tamburazenekar, erősödik az ének, szól a lakodalmi népdal, ütemesen ring a hajó, mert a nász-nép itt is kólóba fogott, a hajó fedélzetén. A tizennégyéves sovány, nyurga, hosszú lábú kamasz — Vajda Lajos, aki a fedélzeten felhalmozott csomagok mellett áll, s tekintetével egyszerre befogadhatja a kólózó lakodalmásokat, apját, anyját a búcsúzkodó kis csoporttal a

parton, a hajó előtt, rakodómunkásokat, a tétlenkedőket, a távolabbi kiskocsmákat, lépcsőket, meredek utcákat, háztetőket, a Saborna crkva magasan kiemelkedő barokk tornyát, az aranyozott bádogtetővel — egyre szomorúbb. Megrohanták az emlékek: a német és szerb nyelvű iskola, a tanítók, a barátok, akikkel becsavarogta a kalemegdáni vár pincéit, a topčideri erdőt, a macskaköves zezugos, hol ereszkedő, hol emelkedő utcákat, bekukkantott az apró, homályos műhelyekbe, üzletekbe, eljárt a piacokra, ahol férfiak és nők, házi-szöttesben, pörge orrú bocskorokban, kajmakot árultak fadézsácskákbán és apró hordókban kotyogó „ljuta” vagy „meka” sligovicát, savanyított káposztát és feferónit, gyapjút, bőroket, fából faragott rokkákat, székeket, színes, puha és titokzatos geometrikus formákkal teliszótt „čilimek”-et. S kiskocsmákra emlékezett, amelyek tamburaszótól voltak hangosak, az ajtón át vastagon ömlött ki az utcára a nóta és a dohányfüst, ha valaki benyitott, a kocsmák előtt pedig megviselt, ócska katonaköpenyekben, fejükön katonasapkával rokkant katonák koldultak, ittasan és éneklő hangon. Homályos templomokra emlékezett, nagy szakállú, aranyos miseruhájú pópákra, akik hol megjelennek, hol eltűnnek az oltár mögött, a szentély előtt pedig a mennyezetig érő „ikonosztázs”-on nagy szemű, merev, páncélba öltözött vagy színes tógákba bújtatott hallgatag szentek néztek farkaszemet az ájtatoskodókkal, mozdulatlanul, közömbösen, hidegen, némán.

Mindez most eszébe jutott ennek a nyurga, tizennégyéves kamasznak, és észre sem vette, hogy a gőzös már elindult, s fordulatot véve, még egyszer s utoljára elvonult szeme előtt a part. A búcsúintegetést sem látta.

Magyarországra gondol, ahova visszaköltözik a család, s már tudja, hogy nagybátyjánál él majd Budapesten, és az Omike rajziskolájába fog járni, mert úgy határozott, hogy festőművész lesz. Egyszer talán megfesti ezt a búcsút is Beogradtól.

Még nem tudja, hogy Pest milyen megpróbáltatásokat tartogat a számára, még nem sejtí, hogy a rajziskolát két év múlva félbe kell majd szakítania, hogy csonttuberkulózissal kórházba kerül, és egy fél év alatt hét ízben jut a műtőasztalra. S talán jó, hogy nem sejtí, hogy ez a sírószemű asszony, aki most magához öleli, öt év múlva már nem él, magára fogja hagyni, hogy egyszerre fossza meg az anyai szeretettől és mentse fel a családi kötelék alól.

Csak Zemunban tér majd újra magához, amikor az acéltengelyek elindulnak vele fel északra, Budapestre, megpróbáltatásainak színhegyére.

2. kép

Budapest, 1930.

Tegnap még utcai harcok csatatere volt az Andrássy-út környéke. A „reneszánsz” homlokzatok réseiből — amelyeket méshabarcsból és gipszből varázsolt elő a találmányos pallér-ész — a halló fál még kihallani véli a tüntető tömeg tegnapi moráját, a „munkát-kenyeret!” ismétlődő skandálást, az utcai sortűzek ropogását, a futó léptek dobaját.

A Képzőművészeti Főiskola egyik második emeleti műtermében utoljára találkoznak egymással a magyar „Vadak”, mielőtt elindulnának

Berlin és Párizs felé, mert a főiskola urai, mint annyiszor már — addig és azóta is —, megelégtették a feltörő fiatalság teremtette szabad atmoszférát. A nyurga, magas homlokú, lobogó hajú Vajda mellett áll a zömökebb Kornis, akivel majd Párizs után köt egész életre szóló barátságot és szövetséget, azután itt van Kepes, aki még nem sejtí, hogy egy hónap múlva Berlinben személyesen ismerkedik meg Moholy-Nagy Lászlóval, s az magával viszi Dessaubá, ahol Moholy a Bauhaus tanáraként működik. Kepes éveken át munkatársa lesz, a Bauhaus nációk által történt bezárása után is. Mert a magyar „Vadak” — nem az expresszionista és fauvista lobogás és rögtönzés hívei, hanem a legszigorúbb követői Malevics geometrikus programjának. Konstruktivisták valamennyien, világnézetüket pedig a szocializmus jelenti. Már két kiállítás van mögöttük 1928 óta, mindkettő megbotránkozást váltott ki a közönség körében. Ez a kizárás a főiskoláról — szellemi tisztogatás volt: a két vezető-tanár, akiknek osztályán dolgoztak a „Vadak”, le kellett, hogy mondjon katedrájáról. Ez a két mester — Csók István és Vaszary János.

Még egyszer találkoztak a tanárok tanítványaikkal.

A búcsúzás rövid volt.

A főiskola előtt apró léptekkel le-föl sétált Kassák, a Munkakör megszervezője. Ő is el akar köszönni a „Vadak”-tól, indulásuk előtt. Címeiket tartogat a zsebében; bécsi, dessauai, berlini és párizsi barátainak címeit.

3. kép

Párizs, 1934.

Nyomorúságos párizsi szállodai szoba.

Éjszaka.

Vajda most érkezett haza. Sovány, kopott, arca beesett. Kezében megviselt papírkoffer, amelynek tartalmát azonnal kiüríti az ablak mellett álló asztalkára: ezüstösen csillogó apró ólomkatonák, puskával, teljes hadifelszereléssel, menetelve, térdeplő állásból célozva, gépfegyver körül elhelyezkedve. Tavaly óta az ólomkatonára lett a francia gyerekek kedvenc játékszere; a rádió indulókat, felvonásokat, katonai parádékat közvetít egyre gyakrabban. Festéktégelyek sorakoztak az asztalkán: fűszín — az egyenruhának, barna — puskának, enyhe rózsaszín — az arcnak, a kéznek; a bőr színe ez, mert a katonára is ember. Világosbarna — bakancsnak mert új marhabőrbakancs jár ki minden katonának, mert ki tudja, hova jut el a háborúzás alatt.

Az asztalkán könyvek, a két szék megrakva könyvekkel, folyóiratokkal, a földön könyvek. Majdnem kivétel nélkül képzőművészeti szakmunkák, monográfiák, reprodukciók.

A falakon, bekeretezetlenül, képek, a kísérleti konstruktivizmus darabjai, s rajzok, rajzok, rajzok.

S csak, ha közelebb lépünk a rajzokhoz, akkor látjuk, hogy nem is rajzokat látunk, hanem fotomontázsokat.

„Ami földi gonoszság csak realizálódhatott a fasizmus által, azt Vajda már 1930-ban bemutatta fotomontázsaiban; nem is nagyon képletesen, de olyan szemléltetően, hogy ilyen tömény apokaliptikus érzékenység láttán magunk is elcsodálkoztunk, és nem értettük e művek végtelen pesszimizmusát. A szemléltetőben felmerült a kérdés, hogy érdemes-e élni ilyen világban, sátánfajzatok között, a művészetben pedig, hogy érdemes-e festeni ilyen korban?”

Ólomkatonák, bömbölő rádiók, a modern festészet reprodukciói, és megdöbbentő, az emberiség jelen és jövő szenvedéseit kifejező fotomontázsok!

„Rövid idő alatt míg Vajda élt, a világ sötét és még sötétebb arcát mutatta felé, nemcsak egyéni nélkülözés formájában — mert ennek semmi szerepe nem volt művészete kialakulásánál —, hanem a forradalmak és a háború sötét és rettenetes igézetével. Fotomontázsai, melyeket Párizsban csinált (1930—1934), erről tesznek tanúságot. Akkor még a fénykép objektív kivágásai kellettek ahhoz, hogy kifejezze magát. Egymásra ragasztott fényképek konstruktív építményei ezek, tiszta, logikus menetük és szerkezetük ugyanazokat a jeleket viselik magukon, mint legutolsó szénnel és tussal rajzolt munkái. Felfelé szökkenve, a kivágott fotóformák szinte láncszerű kapcsolódással töltik be a teret. Bennük pedig a világ, ördögi tusáinak, az ember rettenetes szenvedéseinek, borzalmas gyilkosságainak megjelenítése: kínai kivégzések, akasztott emberek, meggyilkolt csecsemők fényképei, látszólag értelmetlenül kapcsolódva a tárgyakhoz, székekhez, virágokhoz és egyéb jelentőségtelen objektumhoz. Pedig ezeknek van értelmük, a lényeg kihangsúlyozását célozzák a kontraszt által. Micsoda pokoli átérzése a világ hazugságainak: egy hatalmas fehér liliom — egy csecsemő hullája mellett. Egy perui múmia kiaszott figurája hosszúra nőtt hajjal, rajta fordítva: egy finom női fejecske, székkal és egy vekkerórával. Micsoda távoli kalandjait mutatja a léleknek, és felszabadultságát, ahol a formai szigor vall csak a fegyelmezett művészre!”

Ez lesz az utolsó ólomkatona-szállítmánya, ebből kifizeti a szállodát, vasúti jegyet vesz Budapestig, és holnapután útnak indulhat. Három és fél év után újra Magyarországon!

Milyen gyorsan elmúlt ez a három és fél esztendő... .

Párizs második otthona, hazája lett!

Amikor megérkezett, a második szürrealista kiáltvány idején, a festők a lelki automatizmus mindenhatóságára esküdtek, az álmok, a szabad asszociációk lehetőségeit próbálták végig és az „action gratuite” hívei, André Breton köré csoportosulva, elindították folyóiratukat ezzel a sokatmondó és szokatlan címmel: „Surrealisme au Service de la Révolution”. Aztán a Galeria 23-ban találkozás a „Cercle et Carré” absztrakt csoport nagy neveivel: Kandinszkij, Mondrian, Arp, Léger, Schwitters, Baumeister, Le Corbusier, Domela, Moholy-Nagy. Az „Abstraction-Création” csoport és folyóirata.

Van Doesburg, a hollandiai Stijl-mozgalom; az „Art Concret” folyóirat.

És újra a kiállítások hosszú sora: Delaunay absztrakt ritmusai, Mondrian neoplaszticizmusa, Malevics szuprematizmusa. Azután az „objet”-k kora: Bizarr, szimbolikus értelmű tárgyak egy síkon, a szürrealizmus közlésformájának újabb fejleményeként.

1933: Kandinszkij, a dessaudi Bauhaus mozgalom tanára, a fasiszta üldözések elől menekülve Párizsban telepszik le véglegesen. Gyűjteményes Kandinszkij-kiállítás. A szenvedélyes indulatokat kifejező expresszionizmus után — a zárt geometrikus formák a művészetében. 1933: Paul Klee, ugyancsak Dessauból hazatérőben Svájcba — Párizsban kiállít: álmok, lineáris architektúra, zenei színeket sugalmazó szabálytalan négyzetmozaikok ritmusa.

1934: Chagall — Palesztina és Szíria után: a Biblia illusztrálásának előkészületei festményeiben.

Közben: Breton, Duchamp, Jarry elméleti művei a szürrealizmusról. A három spanyol: Miró, Dali, Picasso. Az első kettőnél még irodalmi inspirációk nyomai, Picassónál: sokrétű síktérben komponált csend-

életek és bonyolult kompozíciók — figurával, a „fauve” és a kubista, a klasszicista és a szürrealisztikus formavilágok szintézise alapján készült picassói képletek, amelyek a picassói mondanivaló lényegét tartalmazzák.

„Megismerkedvén a korabeli piktúra problémáival, Vajda Lajos arra a következtetésre jut, hogy a még javában harcoló izmusok lényegében kimerítették a kereteiken belül adott lehetőségeket és ezzel történelmi szerepüket betöltötték. Művészete felszívja ugyan mindazt, ami ezekből az irányokból érintette és alakította is őt, de szóbeli és írásbeli nyilatkozatai, valamint művei arról tanúskodnak, hogy a jelen művészeti problematikájának metszőpontját az ő szemében Malevics és Kandinszkij programja és a modern film törekvései jelentik. Vajda nagyon hamar felismeri az új orosz film döntő jelentőségét a kor művészetében. Párizsi fotomontázsai, majd később a hihetetlenül gazdag és sokrétű rajzmontázsok özöne illusztrálja e válságos években kialakult meggyőződését: a feszítéssel felvetett problémák a filmben nyernek új kibontakozási lehetőségeket, és a modern filmművészet az a terület, »amelyen keresztül a kor új mondanivalói születnek meg.«”

A nagy kaland véget ért.

Utolsó és egyetlen külföldi tanulmányútja volt ez.

Holnapután becsomagolja holmiját, képeit, rajzait és hazaindul.

Mindent megtanult, amire szüksége volt.

„Vajda rengeteget tanult és rengeteget kinlódott Párizsban. Mindig úgy emlegette Párizst, mint második otthonát. Ott alkalmá volt közvetlenül megismerkedni mindazokkal a dolgokkal, amik eddig is vonzották: Kelet és Nyugat művészetével, a primitívekkel és a moderneekkel. Képtárakban és könyvtárakban élte le ezt a három és fél évet, no meg Párizs utcáin és szegényes hotelszobáiban. Sajnos, anyagi körülményei olyan rosszak voltak, hogy csak silány táplálkozással tudta fenntartani magát, sőt volt egy időszak, amikor néhány napig semmit sem evett és ágyban feküdt a gyengeségtől.”

II. felvonás

Szentendre, 1939.

Meszelt parasztszoba a Török-hegyen. Az ablakon át nagy darab eget látni, a Duna-kanyart; néha hajókürt bűg fel távolból, egyébként ünnepi, áhitatos csend van, a munka csendje ez: tollsercegést hallani, Vajda az asztal előtt — hol körbejárva, hol hosszú ideig meg-megállva, a hatalmas méretű tusrajzon dolgozva — egymaga van. A döngölt padlón rajzok, amelyekből kialakította ezt a legutóbbit is; módszere változott, gazdagodott, alakult. Most úgy érzi, közel került a természethez, amely rejtett arcát fődte fel előtte. A székeken, a földön, a régi paraszt „almáriumon” — fagyókerek, gombák, emberi alakzatú fadarabok, bogáncsszerű növények, csupa olyan holmi, ami más ember számára semmitmondó és semmi jelentőséggel nem bír.

„A természet, a csönd és a magány kellett ahhoz, hogy szinte transz állapotban felfogja annak a világnak jeleit, melyet művészete rendszerezett, megmutatott.

Tökéletesen igaza volt abban, hogy közel került a természethez. Nem azért, hanem, hogy a természet részletjelenségeit rajzolta különös átírással, hanem közel került a természet rejtett arcához az ismeretlen növényi és állati formák világán át, a gyökerek görcsösen kavarodó indáin keresztül, a fák rostjaiban, rettentő, nemtelen szörnyek formulációjában, és a lélek egy másik világra való emlékezéseiben. Ég és föld között végtelen mélységekben és megmérhetetlen magasságokban kavarognak a formák és járják baljóslatú táncukat. Vajda vonalainak rajztani elemzését kitűnően fogta fel Kállai Ernő, aki zenei hasonlatokhoz nyúlt magyarázatuknál. Tényleg ellenpontos melódiák ezek, a legbelsőbb, felfedetlen érzések viharos és megrázó futamai, mindig és mindig elindulnak, mint sokrétű érzések, hogy valahol összecsomósodjanak. Képein a nagy szerepkel bíró negatív formák a rövid pihenő jelzőkövei. De nincs sok pihenés. A vonalak nekilendülnek, előbb együtt, majd szakadozottan, hogy később egy-egy sárkányszerű madarat jelezenek. De csak jeleznek. Ebben a világban csak utalni és jelezni lehet, finoman és szertartásosan, mint a költészetben. Egy képének, melyet a legjobbnak tartok, és amiben minden eddigi művészi konklúziója bennefoglaltatik, önkényesen nevet adtam: a „Mindenség gyökerei” címet. Vajda Lajos reggeltől estig ott állt képei előtt, amin éppen dolgozott, és már táplálékra is alig volt szüksége. Mint ahogy a kifeszített olcsó csomagolópapíron a gyűrűző és kavargó gyökérszerű formák lassan elfedtek minden világos felületet, úgy lepte be tüdejét lassan a betegség miriád és miriád, szemmel nem látható gombája.”

Vajda — feleségével, Julinkóval.

Abbahagyta a munkát, a falra erősített képeket nézik; a falakon a párizsi dolgok, a korábbi szentendreiek, az „ikonok”, a konstruktivista háztanulmányok: barokk épületek, kerékkötős kapuk, templomok, bizarr ablakrácsok, érdekes kútformák, rozsdás pléhferszületek, Krisztus-fejek, sírfeliratok.

Vajda: „Ráismsersz? Ezt tónusban, színben kellene látnod, mert így úgy hat, mintha zavaros lenne. Most jut eszembe, majd elfelejtettem, hogy azt a képet, amely régi könyvet ábrázol, kivágtam, mégpedig úgy, hogy csak a festett lapoldal maradt meg, a többi pedig eldobtam. Így jobb, úgyse ért a többi része semmit.”

Julinkó most az ablakhoz megy, kinéz, majd Vajdához fordulva:

Julinkó: Soha nem mutattad meg még azt a házat, ahol három évvel ezelőtt a műtermed volt, ott a padláson.

Vajda: „Hát bizony, az sötét, piszkos padlás volt, ahol a hőség rettenetes volt, orrom előtt öntötték ki a szennyes vizet. Ruhaszárító köteleken diszkrét fehérneműdarabok lógtak a fejem fölött. Az asztalárához, ahol a festékeim voltak kirakva, egy kacska odakötve, hogy el ne szabaduljon. Mérhetetlen szemét mindenütt, és egy kis padlásablak, akkora, mint a tenyerem — egyszóval túlságosan is középkori milieu. S a legnagyobb bajom az volt, hogy nem volt egy tiszta, üres falam, ahol láhattam volna a képeimet.”

Julinkó: Akkor járt nálad Kornis is?

Vajda: „Mindennap együtt voltunk. Olyan furcsa volt, ha beszélgetni kezdtünk, szinte egymás szájából szedtük ki a mondanivalót, annyira egyek voltunk a minket érdeklő dolgokat illetően; ugyanaz volt a témakörünk, egyforma dolgokat szerettünk, számomra azonban ez mégsem volt érthetetlen, mert természetes az, hogy azonos körülmények azonos eredményeket adnak, s mindezek dacára az is természetes volt, hogy egyéni különbözőségünknek megfelelően old-

juk meg a dolgokat. Akkor fektettük le a közös programunk alapelveit is.

Ezerkilencszázharminchat augusztus közepén tartottunk. Három évvel ezelőtt.

Nyárutó, illetve koraősz volt.

S olyankor, koraősszel a legszebb a természet. S ez a város — Szentendre — ilyenkor mutatja meg igazi arcát, ez pedig furcsa keveréke valami olyasminek, amit nem lehet pontosan meghatározni. Kornissal, este, napszállta után, gyakran kószáltunk a város tekervényes utcáin, ahol ilyenkor minden csöndes, nyugodt. A házak szorosan összebújni látszanak, minden sziluetszerűen jelenik meg, és az ég smaragdzöldben játszik, teleshórva apró gyémántokkal. Ahogy lépkedtünk lassan a szűk sikátorokban, egy láthatatlan fényforrás a velünk szemközt lévő falra misztikus árnyakat vetít; megdöbbenünk a csodálkozástól, s érezzük azt, amit csak vizuálisan lehet kifejezni, olyan az egész hangulat, mintha mesékben járnánk, ahol lépten-nyomon csodák várnak, s ahol minden lehetséges. Álomba borult, régi, ódon szobákat látni, melyekben sejtelmesen árnyak mozognak. Minden olyan, vagy hasonló, mint Chagall képein. Nappal mindez megváltozik, konkrétebb, durvább és valóságosabb, színebb. Sajnos ezeket az esti álmodozásokat, azt hiszem, sohasem lehet megfesteni — fizikai lehetetlenség.”

Julinkó: Erről írtál is.

Vajda: „Igen, mindent meg akartam írni, mindenről beszámolni neked. A magány csak akkor teljes, ha valaki előtt megnyilatkozhatunk. Most együtt vagyunk. Amit tegnap a formanyelved kialakításáról mondtál, abban teljesen igazad van; az egyáltalán nem baj, ha valaki kezdetben más hatása alatt dolgozik, ez mindenkivel így van. Én magam is így voltam, és még ma is bizonyos külső hatások kényszere alatt vagyok, de ezt talán már sohasem fogom levetni tudni, és talán nem is fontos. Az egész mindenség kölcsönhatásnak van kitéve, ez alól senki sem vonhatja ki magát, és nincs kivétel. Mire mi közönség elé lépünk munkáinkkal, te is együtt dolgozhatsz már velünk, és minőségesebb munkákkal gyarapíthatod majd mozgalmunkat. Olyan szép mindez, s én lennék a legboldogabb.”

Julinkó: Szép lenne.

Vajda: „Valószínűleg csatlakoznának hozzánk mások is, Barcsay és Hincz, s ezzel kezdetét venné egy új mozgalom, mely túlmutatna a KUT célkitűzésein, amely szembehelyezkedne a mai „beérkezett nagyságok” eredménytelenségeivel. Itt gondolok elsősorban az Aba-Novák—Szőnyi—Berényi—Bernáth kvartettre, akik békányalás pik-túrájukkal megfekszik a mai festőfiataltság gyomrát. Kár, hogy Derkovits már nem él. Amikor három évvel ezelőtt láttam Derkovits grafikai kiállítását a Tamás-galériában, akkor láttam csak meg, hogy mennyire nagyobb és több volt ő, mint polgári művészkortársai, akik a l'art pour l'art esztétizis útvesztőjébe kerültek. Szomorú sors volt az ő sorsa, míg élt, semmibe sem vették, ma pedig a „nagy művész” jelzővel illetik. Kilencvenkilenc százalékgig törvénytörő sors ez, amely ellen semmit sem lehet tenni.”

Julinkó: És most, a nagy rajz után?

Vajda: „Tele vagyok mondanivalókkal, csak a kedvező pillanatot várom, hogy feltörjenek bennem. Szeretném, ha ki tudnám fejezni pik-turálisan mindazt, ami velem az utóbbi időben történt. Ez a néhány magányos nap, nélküled, talán mégis jó volt arra, hogy letisz-

tuljanak bennem az események, és élménnyé érjenek bennem azok a dolgok, amelyekből a művészi mondanivaló születik.”

Julinkó: És a festészet, Lajos?

Vajda: „Közben gondolkodom arra is, hogy az összes rajzaimat meg fogom festeni, mert így ebben az állapotban már nem elégítenek ki. Azt hiszem, hogy nem fogsz ezen csodálkozni, mert eddig is kísérleteztem ezzel a megoldással. Lehetséges, hogy holnap elmegyek abba a nyomdába, ahol a Derkovits-mappát nyomtatták, és megérdeklődöm a dolgokat. Talán holnap...”

III. felvonás

1. kép

Budakeszi. Tüdőszanatórium. 1941.

Vajda súlyos beteg. Julinkó állandóan mellette van. Az éjjeliszekrény megrakva könyvekkel, fényképekkel.

Legszívesebben képeinek reprodukcióit nézegeti. Tavaly szeptemberben, amikor behívták munkaszolgálatra, szervezete nem bírta el a nagy fizikai erőmegfeszítést Egy éve már ennek.

„Egy évig volt beteg. Ez idő alatt gondolkozhatott azon, hogy érdemes volt-e élnie, mellőzve, igazi barátok és megértők nélkül. Művészetének megértője és társa a nehéz harcokban: felesége, Julinkó volt. Hogy nem lankadt el egy pillanatra sem, neki is köszönhetné; Vajda Lajos szellemben gazdag ajándékait ő a lélek melegségével viszonzta. Azonkívül Kállai Ernő, a kiváló kritikus biztatta kritikáival két műtermi kiállítása alkalmával. De ő minden biztatás nélkül is tovább ment az elkezdett úton. Továbbment és végigjárta, mert tudta, hogy a leglényegesebb mondanivalói egybe fognak esni élete utolsó éveivel. A test gyenge volt ahhoz, hogy sokáig elviselje a meg nem értett lélek fájdalmas égési sebeit és a szellem nagy küzdelmeit, melyeket egy másik világ megismeréséért és megismertetéséért vívott.”

„Mikor utoljára láttam Vajda Lajost, 1941 augusztus végén, néhány nappal halála előtt, lázas testével már csak hanyatló árnyéka volt önmagának, de szelleme még ébren világított abban a beszélgetésben, mely különböző festőkről, legfőképpen Pablo Picassóról folyt közöttünk. Vajda nemrégiben látta azt a New Yorkban megjelent szép monográfiát, mely a spanyol mester művészetét méltatta. Figyelmét különösen egy korai festmény reprodukciója ragadta meg. A kép a posztimpreszionizmus stílusában, munkáskülsejű szerelmespárt ábrázolt, háttérben egy párizsi utcával. A férfi és a nő alakja szoros ölelésben összefonódva, a sejtelmes, elmosódó ábrázolás révén nem két embernek, hanem egy lénynek látszott, mely világfeledten magába merülve, kísérteties fantom módjára magasodott az utcai környezet fölé. A festői jelenítés döbbenetes erővel idézte a valóság mezében a szerelem örök szédületét, emésztő és boldogító gerjedelmét.

Vajdát a látomás sugalló ereje, a sejtetés plaszticitása foglalkoztatta. Nem győzte csodálni azt a kifejező ornamentummá, beszédes arculattá lényegült formát, mely a szerelmespár ölelkezésében mutatko-

zott. A látomás stílusában a maga művészetével rokon távlatokra ismert. Jogosan érezhette, hogy ez a rokonság az ő művészetére is fényt vet, melynek lényege szintúgy a jelképpé mélyült és szellemült formák rendkívüli sugalló erejében, plaszticitásában rejlik. Szegény, halálosan beteg Vajda Lajos, aki amúgy is már fél lábbal járt a földön, Picasso képéről beszélve, csillogó szemmel szőtte azokat az eszmei szálakat, melyek révén magát egy végtelenül nagy sugarú, művészeti világhoz tartozónak tudta. Betegágának nyomorúsága közepette, tűnő életének, élethossziglan viselt, küzdelmes szegénységének sok nyomasztó emlékével terheltén is érezte, hogy ez a művészeti világ örök hazájául adatott, és hogy ezen a szellemi birtokon belül erős gyökereket sikerült vernie, csorbitatlan honpolgári jogokat sikerült szereznie. E szellemi távlatok világában nem kellett egyedül éreznie magát: bőven voltak benne ősei, rokonai, társai.

Ezokről a dolgokról beszélgetve, magam is elfelejtettem, hogy olyan embert látok magam előtt, kinek napjai meg vannak számlálva. De mikor látogatásom végeztével kezet szorítottam Vajda Lajossal, és kezének forró, erőtlen fogását éreztem, elszoruló szívvel tudtam: többé nem látom élve. Jobbulást kívántam neki, és azt mondtam: 'viszontlátásra', de alig bírtam a szeme közé nézni..."

2. kép

Budakeszi. 1941. szeptember 7.

Hullaház. A korhadt deszkákon át betör a narancsszínű őszi délután. A nyitott ajtón keresztül a parkra látni: betegek sétálnak, látogatók búcsúzó csoportja, a fák között andalgó szerelmespárok; az egyik pavillon nyitott ablakán át hegedűszó hallatszik.

Bent Julinkó, Kornis s még néhány barát.
Hirtelen csend.

Mély férfihang szól:

„A csend, mint makulátlan fehér tollú madár, megáll a levegőben, kiteríti szárnyait, és a pillanat mozdulatlanságában az örökkévalóság csodái szülnének.

Egy modern szent fekszik kiterítve előttünk olyan áhitatos soványságban és merevségben, mint azok a szentek, akiket annyira szeretett.

A fehér tollú madár szárnyai megremegnek: Vajda Lajos nehéz életútja a csodák világába vezetett, angyalok és ördögök démonikusan féltett világába. Megszabadult hát testének és szellemének terheitől. Útjára bocsátotta erőit, s ebben a percben élni kezdte valóságos életét.

Úgy kellett élnie, ahogy élt: elszigetelt komorságban, a természet és a maga erejére utaltan.”

Meghalt a szem, a festő szeme, amely egyformán figyelte a külső és belső világot: összefüggéseket látott, és új összefüggéseket látatott.

Meghalt a szem, a festő szeme, amely a szentendrei templomok szláváját nézte, gyönyörködött a templomudvaron kólót táncolóknak, és amely úgy itta fel ezt a látványt, hogy egy film elkészítésére gondolt, filmkockákat látott — orosz technikával, a la Pudovkin.

Meghalt a szem, a festő szeme, amely számára a fehér papír színe a végtelenséget jelentette.

Női hang szól:

„Amit szelleme győzött, nem győzte elhasznált teste, de ami ránk maradt szelleméből, nekünk adott és ad majd életet, s van-e a halhatatlanságnak határozottabb, meggyőzőbb és esztétikusabb bizonyítéka ennél.”

Meghalt a hang, a festő hangja, amely ritkán törte meg a csöndet, mert a csönd hangjait szerette hallgatni.

Meghalt a hang, a festő hangja, amely mélyen zengett, ha szentendrei estéken barátainak magyar, szerb és román népdalokat énekelt.

Világos férfihang szól:

„Nemes tehetséggel jött, és amit hozzátett, több volt a puszta erőnél és ki-tartásnál. A mondanivalóért túl mélyre nyúlt le, tehát sokat áldozott, sem-hogy osztozkodhatna, és magasra emelkedett, hogy kövessék példáját és ne utánozzák külsőségeit.”

Meghalt a fül, a festő füle, amely befogadta a világ neszeit, az emberi hangot és a zenét, a legspirituálisabb művészetet.

Mély női hang szól:

„Nagy csend kellett ahhoz, hogy megidézzék a szellemet: a nyugtalanítót és kiméretlent, mérgezőt és szörnyűségest, az emberiből démoniba, állatiból növényibe örvénylőt, az állandóan alakulót, a metamorfózis félelmetes szépségét.”

Meghalt a kéz, a festő keze, amely világot teremtett azáltal, hogy bejárta és megmunkálta a két dimenziós felületeket.

Mély férfihang szól:

„Vajda követ volt és médium, elhozta annak a világnak, amelyiket itt kellett megtüköröznie. Jött, hogy megismerjük a metamorfózist, azt az átala-kulást, amit a sötétség kötegesre árnyékol és a világosság finom fényere-zeteivel ritkít, amit Vajda úgy látott; a szellem legélesebb optikájával, szinte rostok és sejtek közé világítva és meglelve az azonosat az elnehezü-lőben és szárnyalóban, a mozdulatlant a kavargóban.

Teste alámerül a mélybe, és mi, akik most itt állunk sirjának szélén, emel-kegett szellemét idézzük, nem azért, hogy megmentsük az időnek, hanem hogy megőrizzen minket az igazságnak, a szépség szeretetének.”

Meghalt a test, a festő teste, amely életében a személytelenséget, a halottak privilégiumát tartotta követendőnek: nem írta alá alkotásait, mert nem a zseni volt az ideálja, hanem az ismeretlen alkotó — és a mű.

epilógus

1943 Alkotás-Művészház.

Vajda-emlékkiállítás.

A megnyitó napja. Látogatók, csoportokban.

Éles szirénázás, állandóan üvöltözve, majd azonnal bombarobbanások. A szövetséges légi-

erők első ízben bombázzák Budapestet. A kiállító-csarnok pillanatok alatt kiürül, csak a képek maradnak meg a falakon; a bombázás alig észrevehetően remegteti a képeket. Ajtócsapódás, hirtelen gyorsasággal a huzat lesodorja a bejárati asztalkán halomba rakott katalógusokat: az üres termet elborítják a vékony füzetek: Vajda Lajos, Vajda Lajos, Vajda Lajos...

„Vajda Lajos látomását a festői és grafikai jelenítés bámulatos ereje élteti. Szavakkal még csak meg sem közelíthető révületeiből a lelki mélyvilágnak olyan átható tömör igézete árad, hogy ezt a művészetet méltán nevezhetnők pszichorealizmusnak. A figurális képek és a csendéletek rendszerint néhány fojtott színre és egyszerű formára szorítkoznak, de ebben az egyszerűségben rendkívüli szellemi koncentráció feszül, mely a közepes méretű ábrázolást is monumentálissá avatja. Akár tollal, akár ceruzával vagy szénrel rajzolt, keze vonása fölülmúlhatatlanul biztos és határozott volt. Sűrű vonalkévein az erősítés és gyengítés, a sötétebb és világosabb értékek mesterien tagoló hullámai futnak végig. Vajda kitűnő rajztudása a valóság beható megfigyelésén és ábrázolásán nevelődött, de a művész képzelete már a hétköznapi dolgok ábrázatában is fölfigyelt a vonalak véletlen találkozásából és összejátszásából adódó, különös alakzatokra. Erre nézve főleg a szentendrei háztanulmányok szolgálhatnak érdekes példaként. Senki sem értett nálunk úgy mint ő, a vonalak lelki életéhez: kifejező erejéhez és a bennök lappangó képzettársítások bonyolult szövögetéséhez. Úgy kombinálta a vonalakat és úgy játszott velük, mint zenész a hangokkal. Számos rajzát valósággal sokszólamú alkotásnak, befejezett képnek minősíthetjük. Annál is inkább, mivel Vajda ezeket a rajzokat a legapróbb részletekig tudatosan megtervelte, megkomponálta. A nagy toll- és szénrajzokon a formák és a formaközi rések (tehát a pozitív és negatív formák) összjátékát finom arány- és ütemérzék szabályozza.

Nem nehéz Vajda művészetének háttérében őskori és egzotikus ábrázolások, ikonok, primitív népi és gyermeki, valamint modern külföldi példák hatására ismernünk. Ám azért ez a művészet mégis teljesen egyéni ötvözetű, eredeti jelenség. A festőt szegénység és betegsége gátolta, rövid életében nem tudott teljes erejével kibontakozni és beteljesülni, de műve félbemaradtan is időt álló, európai viszonylatban is magasrendű, kivételes érték.”

1956. szeptember-október.

„Megidézzük Vajdát, aki az elmúlt esztendőben művészetével megint csak hozzásegített egy sorozat igazság felismeréséhez, és hozzásegített egy-néhányunkat önmagunk teljesebb megismeréséhez. Művészetének sűrű etikumtartalma látásunkat megtisztította, és bátorsága erőt adott bátortalan-ságunk legyőzéséhez. Látjuk, erőnk van kimondani, hogy halála óta az európai képzőművészet vitustáncának változatlan az esztétikai koreográfiája, és itthon pedig a szellem árulói festékbe mártott cirokseprőt használnak boszorkánytáncukhoz.

Boldog csend honolt Vajda sírja és hagyatéka fölött e tizenöt év alatt, és szerencsére senki sem sietett a hivatalosok közül hagyatékát kisajátítani. És sokszorosan boldog lehet Vajda, hogy nem érthette meg az „új közép-kor” rombolásait, szellemi társainak képletes kivégzését, és nem kellett érzékenységének átélnie a Nagy Hazugságokat. Tudott egy titkot, amit kortársai közül csak nagyon kevesen tudtak: meghalni könnyebb, mint ha-

zudni. Vajda Lajos életében soha nem hazudott: egyetlen képének (tehát egész életművének) soha nem volt egyetlen elrendezetlen parcellája, képeinek kihangsúlyozott szerkezetessége mögött a dolgok egymással való organikus összefüggésének tudata volt, és csak ezen a szigorúan körüljelzett formán belül engedett meg magának olyan improvizációkat, ami az érzelem és értelem ingajátékának elengedhetetlen következménye. Pár esztendővel ezelőtt, amikor utoljára láttam rajzait és képeit, megdöbentett problémafelvetésének gazdagsága. Egy nemzedék számára elegendő lenne megmunkálni mindazt, amit egy oldalpillantással éppen csak szemügyre vett és lejegyzett. A nem folytatott és kibontás nélküli rajzok is ma-gukban hordják a megoldást, éppen úgy, mint a szellemileg végigjárt pe-riódusok, szakaszok és fejezetek.”

1961. február-március, Budakeszi.

*Csoportkiállítás: Derkovits Gyula,
Dési Huber István, Vajda Lajos, Sző-
nyi István, Anna Margit, Bálint End-
re, Orosz Gellért.*

„A tudományos gyógyítás új, érdekes módszerei birtokba vették már a művészet segítségét is. E kiállításon, szokatlan környezetben bemutatásra kerülő művek alkotói egykor vagy a közelmúltban e gyógyintézet lakói voltak.”

„Vajda nem a spontán ösztönösséggel dolgozó művészek fajtájából való: gondolkodó művész, aki szüntelenül tanul, olvas, kutat, s behatóan foglalkozik a modern természettudománnyal. Minden erővel tudatosítani igyekszik önmaga és a többiek számára a létező világ szerkezetét. Ezt keresi minden kőben, növényben, emberi gesztusban, de még az elejtett, elfelejtett, másoknak talán semmitmondó hétköznapi tárgyokban is. Különös, sokszor teljesen elvont formavilágából ki-kicsendülnek mindennapi életünk egyszerű formái, s talán éppen ezeknek művészivé avatása révén érthetjük meg, milyen valóságos köze volt ennek a belső centrumok felé forduló művésznak mindenhez, ami emberi.

Egy olyan egységes, organikus nagy világ bontakozik ki előttünk, amely csak addig marad idegen és borzongató, amíg fel nem ismerjük benne a szenvedő emberi mozdulatok szenvedést oldó ritmusát.”

vallomás

Megtanultuk már, hogy felfogjuk a nagyvilág üzeneteit, és lassan megtanuljuk azt is, hogyan kell felemelni szavunkat, hogy visszahangozza a közel és a távol. A nagyvilág dolga, hogy felfogja, megértse, befogadja üzenetünket. S itt, Kelet és Nyugat, Észak és Dél határán, ahol ember lett az ember, szabadság a szabadság, művészet, ami valóban az — talán ma, talán hoinap elkészül és útnak indul az üzenet.

Mert a művészet sorsa ma és mindenkor egy volt az ember és a szabadság sorsával.

Meggyalázni az embert annyi volt, mint elárulni a szabadságot, megfojtani a művészetet.

Feladni a szabadságot mindig azt jelentette, hogy meggyalázzuk az embert és eláruljuk a művészetet.

Hazudni a művészetben mindig egy volt azzal, hogy eláruljuk az embert és feladjuk a szabadságot.

Századok óta készül a szöveg, halottak és élők írják — eljövendő századoknak.

A végtelenből indul el a vonal és a végtelenbe tart.

Az alkotók megérik, felismerik, tudják a törvényeit.

záradék

Készült ez az írás Vajda Lajos halálának huszadik évében, az általa anynyira kedvelt montázs-technikával, halottak és élők, írások és szemtanúk vallo-másából, hogy tanúság legyen, példa és emlékezés.